

Δημήτρης Βλάχος

Σε αναζήτηση της αυθεντικής ύπαρξης¹

*«Μέσα στα χείλη δε χωρά
Είναι κραυγή στην ερημιά.
Γιατί δε γίνεται αλλιώς
Όταν παλεύεις με το φως»*

Γιώργος Φραντζολάς

Πολλά έχουν γραφτεί για τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη και για τον Νίκο Γαβριήλ Πεντζίκη. Το ερώτημα προκύπτει αβίαστα: τι θα είχε να προσθέσει ένα ακόμη κείμενο ανάμεσα στα τόσα που έχουν γραφτεί από επαγγελματίες φιλολόγους αλλά και από φανατικούς αναγνώστες των δύο αυτών λογοτεχνών; Δεν είμαι σε θέση να απαντήσω εγώ σ' αυτό το ερώτημα, απ' όσο όμως ξέρω, η προσέγγιση των δύο αυτών δημιουργών επιχειρείται είτε από μια καθαρά φιλολογική οπτική λογοτεχνικής κριτικής είτε από μια μεικτή φιλολογική-θεολογική οπτική, μια και οι δύο συγγραφείς έχουν έναν σαφή Ορθόδοξο προσανατολισμό. Τα κείμενα βέβαια του Γιώργου Φραντζολά προσεγγίζουν τον Παπαδιαμάντη και τον Πεντζίκη με έναν διαφορετικό – προσωπικό θα έλεγα – τρόπο, όπως ρητά το διευκρινίζει κι ο ίδιος στο εισαγωγικό του σημείωμα. Καθώς είναι μουσικός-τραγουδοποιός κι όχι μόνο φιλόλογος, ο Γιώργος Φραντζολάς προσεγγίζει το έργο των δύο αυτών δημιουργών κυρίως μέσα από την εμπειρία και την ευαισθησία του μουσικού του εργαστηρίου. Κι αυτή είναι η πρωτοτυπία των κειμένων του, τα οποία δεν υστερούν βέβαια σε φιλολογικές αναφορές ούτε και σε θεολογικές προεκτάσεις. Διαβάζοντας λοιπόν τα κείμενά του και αποδεχόμενος την πρόσκληση τόσο τη δική του όσο και του Βασίλη Αϊβαλιώτη, αποδέχτηκα και την πρόκληση να καταθέσω και τη δική μου ανάγνωση, άλλη μια ερμηνεία, δηλαδή, δίπλα στις υπάρχουσες αναγνώσεις-ερμηνείες. Γιατί κάθε ανάγνωση είναι μια ερμηνεία που δημιουργεί τα δικά της κείμενα. Διερμηνείς διερμηνέων (*ερμηνέων ερμηνείς*) είναι σύμφωνα με τον πλατωνικό *Ιωνα* οι ραψωδοί

¹ Αυτό το δοκίμιο δημοσιεύτηκε αντί προλόγου στο Γιώργος Φραντζολάς, *Το καμίνι που δροσίζει/ Προσεγγίσεις στον Παπαδιαμάντη και στον Πεντζίκη*, εκδ. Πολιτιστικό Αναπτυξιακό Κέντρο Θράκης, Ξάνθη 2010, σσ. 16-33.

που ερμηνεύουν τα λόγια των ποιητών². Όμως όχι μόνο αυτοί, αλλά και οι αναγνώστες κειμένων γίνονται *διερμηνείς διερμηνέων*, καθώς, στην προσπάθειά τους να κατανοήσουν και να αφομοιώσουν τα κείμενα που διαβάζουν, ουσιαστικά τα διερμηνεύουν και δημιουργούν με τη σειρά τους τα δικά τους κείμενα. Κι εγώ λοιπόν, με αφορμή τα κείμενα του Γιώργου Φραντζολά για τον Παπαδιαμάντη και τον Πεντζίκη, καταθέτω τη δική μου ανάγνωση-ερμηνεία από την προοπτική όμως της φιλοσοφίας του υπαρξισμού (Χάιντεγκερ) και της αισθητικής μεταφυσικής (Νίτσε)³. Και φυσικά αυτή η φιλοσοφική προοπτική που επιχειρώ δεν πρέπει να συγχέεται με τη θεολογική. Η επιτυχία του εγχειρήματός μου βέβαια κρίνεται από τον αναγνώστη. Πριν όμως προχωρήσω θα ήθελα να διευκρινίσω τις δύο ουσιαστικές παραμέτρους της δικής μου φιλοσοφικής προσωπικής ανάγνωσης που δεν είναι άλλες από τη *μωρία* και την *απιστία*.

Μωρία – απιστία

«Γιατί να υπάρχουν τα όντα κι όχι το τίποτε;». Μ' αυτήν την ερώτηση-θεμέλιο, το ερώτημα όλων των αληθινών ερωτημάτων, αρχίζει το έργο του Χάιντεγκερ *Εισαγωγή στη Μεταφυσική*⁴. «Γιατί να υπάρχουν τα όντα κι όχι το τίποτε»; Αυτή η ερώτηση ιδωμένη από την οπτική ενός πιστού αποτελεί μωρία. Για τον πιστό η απάντηση είναι προφανής: «τα όντα, στο βαθμό που τα ίδια δεν είναι Θεός, είναι δημιουργημένα από αυτόν. Ο ίδιος ο Θεός είναι ο αδημιούργητος δημιουργός του κόσμου». Ωστόσο, αυτό το ερώτημα που αποτελεί μωρία για τον πιστό, αυτό το ίδιο ερώτημα οδηγεί το στοχασμό στο *άλμα*. Εδώ *άλμα* σημαίνει εγκατάλειψη της ασφάλειας που παρέχει η από συνήθεια πίστη, η προσκολλημένη στο θρησκευτικό δόγμα. *Άλμα* σημαίνει το ερωτάν όχι από θέση μιας ισχυρής βεβαιότητας αλλά από θέση εκκρεμότητας που είναι εκτεθειμένη στο μέγιστο κίνδυνο. *Άλμα* σημαίνει το ερωτάν όχι από θέση μέγιστης ισχύος και πληρότητας, αλλά από θέση έσχατης αδυναμίας και στέρησης. Απ' αυτό το *άλμα* πάνω από την άβυσσο εκπηγάξει η αληθινή πίστη. Γιατί δεν μπορεί να είναι αληθινή εκείνη η πίστη

² Πλάτωνος, *Ιων*, 535a

³ Κάτι ανάλογο, μια ανάγνωση δηλαδή της ποίησης του Γιώργου Σεφέρη από αυτή τη φιλοσοφική προοπτική, επιχειρώ και στο βιβλίο μου: Δημήτρη Βλάχου, *Συναντήσεις : Σεφέρης – Νίτσε – Χάιντεγκερ*, εκδ. Σπανίδη 2010. Βλ. ακόμη Δημήτρη Βλάχου, «Η νεοελληνική ταυτότητα μεταξύ αισθητικής και ιδεολογίας», *Ινδικτος*, τεύχος 16, Μάιος 2002, σσ. 131-169.

⁴ Μάρτιν Χάιντεγκερ, *Εισαγωγή στη Μεταφυσική*, εισαγωγή – μτφ. – επιλεγόμενα Χρήστου Μαλεβίτση, εκδ. Δωδώνη 1990, σ. 31 κ. εξής.

που δεν εκτίθεται αδιαλείπτως στη δυνατότητα της απιστίας. Δεν μπορεί να είναι αληθινή πίστη η επανάπαυση και η αβασάνιστη προσκόλληση στο δόγμα της παράδοσης. Δεν μπορεί η αληθινή πίστη να είναι κάτι άλλο εκτός από *καμίνι* όπου η θερμοκρασία δεν είναι η συνήθης θερμοκρασία περιβάλλοντος, αλλά μια ασυνήθιστα *υψηλή* θερμοκρασία, όπου όλα εκτίθενται στον έσχατο κίνδυνο. Όμως, όπου υπάρχει ο κίνδυνος, εκεί βλασταίνει και η δυνατότητα της σωτηρίας (*wo aber Gefahr ist, wächst das Rettende auch...*), μας θυμίζει ο Χέλντερλιν. Και η *απιστία* στην οποία δεν φοβάται να εκτίθεται ο πιστός, αλλά και η *μωρία* του ερωτών είναι σίγουρα ο έσχατος κίνδυνος.

Από αυτή λοιπόν την ανορθόδοξη προοπτική της αδιαλείπτως εκτεθειμένης στην απιστία πίστης και της μωρίας του ερωτών θα επιχειρήσω να εκφράσω σκέψεις και αισθήματα που μου γεννήθηκαν διαβάζοντας τα κείμενα του φίλου Γιώργου Φραντζολά για τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη και τον Νίκο Γαβριήλ Πεντζίκη. Ας μου συγχωρεθεί λοιπόν η απιστία και η μωρία αυτής της προσωπικής ανάγνωσης. Αλλά δεν μπορώ να ξεχάσω ούτε το προσηλωμένο στην ανοιχτή πληγή του Χριστού αγωνιώδες βλέμμα του άπιστου Θωμά ούτε την τρυφερή αποφασιστικότητα με την οποία ωθεί το δάχτυλο στην πληγή ο ίδιος ο Χριστός στην ελαιογραφία του Καραβάτζιο⁵. Ούτε πάλι μπορώ να απαρνηθώ τη μωρία του στοχαστή Φρίντριχ Νίτσε, του φιλοσόφου Μάρτιν Χάιντεγκερ και του ποιητή Γιώργου Σεφέρη, όταν διαβάζω κείμενα φίλων που μας συνδέουν εκλεκτικές συγγένειες.

Διαφορετικές οι αφετηρίες μας, διαφορετικές οι διαδρομές μας, όχι όμως και οι πηγές της αληθινής ζωής για την οποία όλοι διψούμε.

Σε αναζήτηση για την αυθεντική ύπαρξη

«Εγώ είμαι τέκνο της Ορθόδοξης Ανατολικής Εκκλησίας», ομολογεί ο Παπαδιαμάντης. Το ίδιο ομολογεί με το έργο του – λογοτεχνικό και εικαστικό – αλλά και τον προφορικό του λόγο σε κάθε ευκαιρία κι ο Πεντζίκης. Η ομολογία επιβεβαιώνει ένα γεγονός συνείδησης. Και οι δυο τους ομολογούν ότι ανήκουν στο σώμα της Ορθόδοξης Ανατολικής Εκκλησίας. Αυτό είναι προφανές. Ωστόσο πίσω από το προφανές κρύβεται μια βαθιά πνευματική διεργασία. Ας την παρακολουθήσουμε με αφετηρία μια άλλη ομολογία διαφορετικού ύφους και διαφορετικής οπτικής. Αυτή η ομολογία ανήκει στον Γιώργο Σεφέρη. Γράφει λοιπόν

⁵ Αναφέρομαι στη γνωστή για την ωμότητα του ύφους της ελαιογραφία «ο άπιστος Θωμάς» του Καραβάτζιο, έργο του 1600-1601.

ο Έλληνας ποιητής: «... γεννήθηκα στην ελληνική ορθόδοξη παράδοση στην παράδοση των μεγάλων Πατέρων της Ανατολής, αυτή ήταν η μοίρα μου δεν τη διάλεξα»⁶.

Παπαδιαμάντης, Πεντζίκης και Σεφέρης έχουν συνείδηση ότι γεννιούνται από τη μήτρα ενός πολιτισμού, του ελληνορθόδοξου στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο οποίος τους προικίζει με ένα συγκεκριμένο τρόπο θέασης του κόσμου, αλλά και του εαυτού τους μέσα σ' αυτόν τον κόσμο. Κάθε πολιτισμός είναι ένας τρόπος κατανόησης του κόσμου. Κάθε πολιτισμός είναι ένας *ορίζοντας κατανόησης*. Η κατανόηση αυτή είναι προοντολογική και δεν συντελείται μέσα από έννοιες. Τουλάχιστον αυτό συμβαίνει σίγουρα σε ένα πρώτο, προφιλοσοφικό στάδιο. Η κατανόηση αυτή *προϋπάρχει* κάθε εννοιακής σύλληψης και κάθε μεταγενέστερης ερμηνεύσης. Αυτή η *κατανόηση* αφορά στην *κατεύθυνση του βλέμματος*. Δεν διαλέγουμε την πολιτισμική μας μήτρα. Ούτε τον κόσμο μέσα στον οποίο γεννιόμαστε. *Ριχνόμαστε* στον κόσμο. Αυτό είναι ανθρώπινο. Το ότι *ριχνόμαστε* με τη γέννησή μας στον κόσμο δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση υποβάθμιση της αξίας αυτού του γεγονότος. Ούτε το *ρίζιμο* αυτό από φιλοσοφική άποψη σημαίνει πτώση με τη θεολογική έννοια της αμαρτίας. *Ριχνόμαστε* στον κόσμο σημαίνει πως είμαστε αναγκασμένοι να αναλάβουμε την ευθύνη της ύπαρξής μας μέσα σε έναν *ορίζοντα κατανόησης*. Αυτός ο *ορίζοντας* είναι ο *τόπος* μας. Όλες οι αυθεντικές ερμηνείες αναζητούν εκεί τις πηγές τους. Ωστόσο, για την ανάληψη αυτού του εγχειρήματος της αυθεντικής ερμηνείας της ύπαρξής μας, είναι ανάγκη να βιωθεί ο κόσμος και αναυθεντικά. Δεν μπορεί να υπάρξει αυθεντική ζωή χωρίς να έχει προηγηθεί το βύθισμα στην αναυθεντική ύπαρξη. Από την ένταση αυτή μεταξύ *αναυθεντικής* και *αυθεντικής* ύπαρξης γεννιέται το αίσθημα της *ανοικειότητας*, το μόνο αίσθημα που μας οδηγεί με ασφάλεια στην αναζήτηση της αληθινής ζωής εντός του κόσμου της ιστορίας.

Ο κόσμος στον οποίο *ριχνόμαστε* είναι ο εκάστοτε ιστορικός χρόνος. Η μικρή και φτωχή Ελλάδα στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, πριν την εθνική της ολοκλήρωση, με τους ανθρώπους της ακόμη ριζωμένους στη γη και την παράδοσή τους είναι ο κόσμος του Παπαδιαμάντη (1851-1911). Ο κόσμος της Σκιάθου και οι φτωχογειτονιές της Αθήνας. Και φυσικά τα ιδεολογικά ρεύματα της εποχής, ο ρομαντισμός κι ο εθνικισμός, αλλά και τα λογοτεχνικά ρεύματα που

⁶ Γιώργος Σεφέρης, *Δοκίμες Β'*, εκδόσεις Ίκαρος, 2003, σ. 218.

φτάνουν – όπως μπορούσαν τότε να φτάσουν – από το κέντρο της Ευρώπης στην απομακρυσμένη ελληνική περιφέρειά της. Αυτός είναι ο κόσμος του Παπαδιαμάντη. Όχι όμως μόνο αυτός.

Ο κόσμος του Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη (1908-1993) είναι η μεγαλύτερη και τραυματισμένη Ελλάδα που έχει βρει την εθνική της ολοκλήρωση ύστερα από πολέμους (Βαλκανικοί, Α΄ και Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος) και τραγωδίες (Μικρασιατική καταστροφή, Εμφύλιος). Ο κόσμος του είναι η Θεσσαλονίκη και η Βόρεια Ελλάδα, οι εκκλησιές και τα νεκροταφεία. Και φυσικά οι ζωντανοί άνθρωποι και η φύση. Αλλά στον ιστορικό χρόνο που έχει ριχτεί ο Πεντζίκης ανήκουν και η σφοδρότητα αντιπαράθεσης των πολιτικών ιδεολογιών στην εμφυλιακή και μετεμφυλιακή Ελλάδα, καθώς και το ρεύμα του μοντερνισμού στη λογοτεχνία. Όλα αυτά διαμορφώνουν τον κόσμο της ιστορίας εντός της οποίας *έχει ριχτεί*. Δεν τον διάλεξε αυτόν τον κόσμο ο Πεντζίκης. Αυτός του έλαχε. Αυτός είναι ο κόσμος του. Όχι όμως μόνο αυτός.

Παπαδιαμάντης και Πεντζίκης νιώθουν *ξένοι, έχουν ριχτεί* σ' αυτόν τον κόσμο, όπου η ιστορία ταυτίζεται με την επικαιρότητα και το γρήγορο βηματισμό μιας προόδου που δεν γνωρίζει τον προορισμό της. Και οι δυο τους νιώθουν ξένοι σ' αυτόν τον κόσμο. «Ξένοι», θα πει «*ανέστιοι*» και «*ανεπίκαιροι*». Αυτό το αίσθημα της *ανοικειότητας*, το βίωμα της *ανεστιότητας*, βασανιστικό κατά τα άλλα, τους κρατά ωστόσο σε επαγρύπνηση. Παπαδιαμάντης και Πεντζίκης δεν βολεύονται με τις επικρατούσες ερμηνείες του κόσμου που τις επιβάλλει η τρέχουσα επικαιρότητα και η ιδεολογική αντιπαράθεση. Καθώς ασφυκτιούν σ' αυτόν τον ξένο γι' αυτούς κόσμο, καταφεύγουν για να αναπνεύσουν στον *ορίζοντα κατανόησης* που τους ανοίγει η Ορθοδοξία ως βιωμένη εμπειρία. Εκεί θα αναζητήσουν την αυθεντική τους ύπαρξη.

Αυτό το αίσθημα *ανοικειότητας* και *ανεστιότητας* συνδέεται στενά με το αίσθημα της αποτυχίας. Και ο Πεντζίκης, γόνος εύπορης αστικής οικογένειας, αλλά πολύ περισσότερο ο Παπαδιαμάντης, γιος φτωχού ιερέα, βιώνουν το αίσθημα της αποτυχίας μέσα σε έναν κόσμο ξένο γι' αυτούς. Ο πρώτος με ισχυρή τη φιλοδοξία να γίνει λογοτέχνης φτάνει κάποτε στο σημείο να ομολογήσει σε συνέντευξή του: «*Ποτέ δε θα γίνω λογοτέχνης.*»⁷ Ο δεύτερος, με μεγάλη συστολή σε ό,τι αφορά το λογοτεχνικό του ταλέντο, στο σύντομο αυτοβιογραφικό του σημείωμα⁸ ανακαλεί στη

⁷ «Ποτέ δε θα γίνω λογοτέχνης...», περιοδικό *Διαβάζω*, τχ. 11, Μάρτιος – Απρίλιος 1978.

⁸ *Α. Παπαδιαμάντης Αυτοβιογραφούμενος*, επιμ. Παν. Μουλλά, Αθήνα, εκδ. Ερμής, 1974, σελ. λα' - λβ'.

μνήμη του μόνο τις ανολοκλήρωτες σπουδές του, τη μόνιμη πενία του, τις αποτυχίες της ζωής του.

Το αίσθημα της αποτυχίας συγκλονίζει τόσο πολύ την ύπαρξή μας που μας αναγκάζει να τη λογαριάσουμε με *αυθεντικό* τρόπο, δηλαδή προσωπικά. Αυτός ο *λογαριασμός* δεν μπορεί να γίνει διαφορετικά παρά μόνον μέσα σε έναν *ορίζοντα κατανόησης* όπου αποκτά νόημα η *ριγμένη* στον κόσμο ύπαρξη. Η μ' αυτόν τον τρόπο αποκτημένη νοηματοδότηση οδηγεί την ύπαρξη από την *αναυθεντικότητα* που χαρακτηρίζει τον κόσμο των *πολλών* στην *αυθεντικότητα* του προσώπου, την *αυθεντική ύπαρξη*, που δεν είναι άλλη από την *αληθινή ζωή*.

Το αίσθημα της αποτυχίας οδηγεί στο *άλμα* πάνω από την άβυσσο. Το παράδοξο σ' αυτήν την περίπτωση δεν είναι τόσο αυτό καθαυτό το αίσθημα της αποτυχίας και της ανεστιότητας όσο η αποκάλυψη νέων δυνατοτήτων λύτρωσης μέσα από αυτή την οδυνηρή εμπειρία. Φυσικά, για να συμβεί αυτό, προϋποτίθεται η ενεργοποίηση ενός *ορίζοντα κατανόησης* ο οποίος μπορεί να δώσει νόημα στον πόνο. Τότε η *πληγή* της αποτυχίας μεταμορφώνεται σε *πηγή* ζωής. Τότε η αποτυχία και η συμφορά μεταμορφώνουν όχι μόνον τον αποτυχημένο, αλλά και τους άλλους γύρω του. Ο αποτυχημένος παρηγορείται, ενώ η συμφορά του γίνεται για τους άλλους ευλογία. Και ο Παπαδιάμαντης κι ο Πεντζίκης, βιώνοντας την αποτυχία και αναζητώντας την αυθεντική ύπαρξη μέσα στον *ορίζοντα κατανόησης* της βιωμένης Ορθοδοξίας κι όχι απλά στους εξωτερικούς τύπους του θρησκευτικού δόγματος, φτάνουν στο σημείο να δημιουργήσουν το προσωπικό τους έργο που λειτουργεί παρηγορητικά και εμψυχωτικά για όσους αναζητούν αναψυχή σ' αυτό.

Το αίσθημα της αποτυχίας και της ανεστιότητας οδηγεί στο *άλμα* πάνω από την άβυσσο. Παράξενη αυτή η μυστική δύναμη που πηγάζει από την έσχατη αδυναμία. Αυτή η μυστική δύναμη που οδηγεί στην *αληθινή* ζωή. Και «*αλήθεια*» εδώ σημαίνει την αποκάλυψη του *άρρητου και μυστικού θεμελίου* της ίδιας της ζωής. *Αλήθεια* είναι αυτό που ανασύρεται από τη λησμονιά (τη λήθη) και *απο-καλύπτεται* μπροστά στα μάτια μας σε οριακές στιγμές της ζωής μας. Αυτή η εμπειρία της αποκάλυψης είναι και το ανεπικοινωνήτο βίωμα της αληθινής ζωής. Της δικής μας ζωής, όπως αυτή μας φανερώνεται μέσα στην έσχατη αδυναμία μας. Μας το θυμίζει αυτό και ο Σεφέρης στους παρακάτω στίχους⁹:

«Μας έλεγαν θα νικήσετε όταν υποταχτείτε.

⁹ Γιώργος Σεφέρης, *Ποιήματα*, «Ο κ. Στρατής Θαλασσινός περιγράφει έναν άνθρωπο / 5. Άντρας», εκδ. Ίκαρος, 1985, σ. 120-121.

Υποταχθήκαμε και βρήκαμε τη στάχτη.

Μας έλεγαν θα νικήσετε όταν αγαπήσετε.

Αγαπήσαμε και βρήκαμε τη στάχτη.

Μας έλεγαν θα νικήσετε όταν εγκαταλείψετε τη ζωή σας.

Εγκαταλείψαμε τη ζωή μας και βρήκαμε τη στάχτη...

Βρήκαμε τη στάχτη. Μένει να ξαναβρούμε τη ζωή μας, τώρα που δεν έχουμε πια τίποτα.»

«Μένει να ξαναβρούμε τη ζωή μας, τώρα που δεν έχουμε πια τίποτα». Μας λέει ο Σεφέρης. Κι ο Πεντζίκης με το δικό του τρόπο θα συνόψιζε αυτόν τον πνευματικό νόμο στη φράση του *«άμα δεν πνιγείς ο κατακλυσμός κρατάει ολόκληρο βίο».*

Στο σημείο αυτό ας μου επιτραπεί μια παρέκβαση. Ξέρω πως και στον Παπαδιαμάντη και στον Πεντζίκη και στο φίλο μου τον Γιώργο Φραντζολά αρέσουν οι παρεκβάσεις που μας επιτρέπουν να πάρουμε βαθιές ανάσες. *Ανάσες ζωής.* Έγραψα λίγο πιο πάνω ότι το αίσθημα της αποτυχίας οδηγεί στο *άλμα* πάνω από την άβυσσο και τότε η *πληγή* της αποτυχίας μεταμορφώνεται σε *πηγή* ζωής. Θα φέρω ως παράδειγμα μια ιστορία που όταν την άκουσα με συγκλόνησε, γιατί κι αυτός που μου την αφηγήθηκε τη ζούσε έντονα στο σώμα της μνήμης του.

Πριν ένα χρόνο, Μεγάλη Εβδομάδα του 2009, επισκεφτήκαμε το χωριό Μελάς ή αλλιώς Στάτιστα που βρίσκεται έξω από την Καστοριά. Είναι το χωριό όπου σκοτώθηκε ο Παύλος Μελάς (1870-1904). Επισκεφτήκαμε λοιπόν το σπίτι όπου άφησε την τελευταία του πνοή η ευγενική αυτή μορφή του Μακεδονικού Αγώνα και μιλήσαμε με τον κυρ-Γιώργο, ιδιοκτήτη του σπιτιού και εγγονό της γυναίκας που στα χέρια της ξεψύχησε ο Παύλος Μελάς. Ο κυρ-Γιώργος – μεγάλα μάτια, πρόσωπο οργωμένο από τη σκληρή δουλειά κι από τα χρόνια – ανάμεσα στα άλλα μας είπε και πόσο σκληρά δοκιμάστηκε ο τόπος του όχι μόνο στα χρόνια του Μακεδονικού Αγώνα αλλά και του Εμφύλιου πολέμου (1946-1949). Μας διηγήθηκε λοιπόν την παρακάτω ιστορία που διαδραματίστηκε μες στον εμφύλιο. Αντιγράφω από μνήμης τα λόγια του:

«Τα μέρη μας στον εμφύλιο ήταν καταφύγιο ανταρτών. Στα γύρω βουνά φούντωναν τότε οι μάχες μεταξύ του εθνικού στρατού και των ανταρτών του δημοκρατικού στρατού. Αδέρφια σκοτώνονταν μεταξύ τους. Θυμάμαι ακόμα, παιδάκι ήμουν, δεμένους πάνω στα μουλάρια τους σκοτωμένους. Τα χέρια και τα πόδια των

σκοτωμένων πώς κρέμονταν αριστερά και δεξιά πάνω στα μουλάρια που τους φόρτωναν. Ατέλειωτα φορτώματα σκοτωμένων δεμένα πάνω στα μουλάρια. Μια μέρα λοιπόν μπήκε στο χωριό ο εθνικός στρατός και ο διοικητής μάζεψε όλο το χωριό στην πλατεία. Κι όταν μαζεύτηκαν όλοι τους είπε: «Όποιος έχει παιδί, αδερφό, άντρα στον εθνικό στρατό να πάει δεξιά. Όποιος έχει δικό του άνθρωπο με τους αντάρτες να περάσει αριστερά.» Ένας γέρος τότε βγήκε μπροστά και είπε στο διοικητή: «Εγώ κύριε διοικητά έχω δυο παιδιά. Το ένα είναι με τον εθνικό στρατό, το άλλο με τους αντάρτες. Εγώ πού να πάω;» Επικράτησε σιωπή... Ο διοικητής στην αρχή έμεινε άφωνος... Έπειτα είπε: «Φύγετε όλοι! Πηγαίνετε στα σπίτια σας!». Αυτός ο γέρος με τα δυο παιδιά έσωσε το χωριό. Μας έσωσε όλους.»

Αυτή η ιστορία με συγκλόνισε. Μα πώς είναι δυνατόν ο πιο άτυχος από όλους να γίνει η αιτία για τη σωτηρία των άλλων; Πώς είναι δυνατόν η συμφορά του αποτυχημένου να γίνει ευλογία για τους συχωριανούς του; Ποιοι πνευματικοί νόμοι λειτούργησαν και οδήγησαν σ' αυτό το πέρα από κάθε λογική μη αναμενόμενο αποτέλεσμα;

Τότε θυμήθηκα πως αυτή η πραγματική ιστορία είχε προϋπάρξει ως μύθος. Θυμήθηκα τον Οιδίποδα, τον πιο συφοριασμένο επί γης άνθρωπο. Τον πιο έξυπνο από όλους. Αυτόν που έλυσε το αίνιγμα της Σφίγγας και λύτρωσε τη Θήβα. Αυτόν που ρίχτηκε χωρίς τη θέλησή του στον κόσμο και σε μια μοίρα που δεν ταίριαζε με το φιλόανθρωπο κι ευγενικό του χαρακτήρα. Αυτός λοιπόν ο ευφυής-δυστυχημένος, διωγμένος από τον τόπο του και περιφρονημένος, βρίσκει καταφύγιο στην Αθήνα σύμφωνα με τον *Οιδίποδα επί Κολωνά* του Σοφοκλή. Η ταφή του στη γη της Αττικής, όπως όριζε ο χρησμός, θα πρόσφερε προστασία στους Αθηναίους. Ο πιο ευφυής-αποτυχημένος, ο πιο δυστυχημένος-σοφός επρόκειτο να γίνει η σωτηρία για τους άλλους. Η συμφορά του ήταν η ευλογία τους.

Το αίσθημα της αποτυχίας οδηγεί στο *άλμα* πάνω από την άβυσσο και τότε η *πληγή* της αποτυχίας μεταμορφώνεται σε *πηγή* ζωής. Υπάρχουν, φαίνεται, κάποιοι μυστικοί πνευματικοί νόμοι που λειτουργούν αθόρυβα, και τότε η αποτυχία οδηγεί τον «αποτυχημένο» στην *αυθεντική ύπαρξη*, στην *αληθινή ζωή* και εμψυχώνει και τους άλλους στη δική τους πορεία αναζήτησης νοήματος. Προϋπόθεση, βέβαια, είναι η αναφορά σε έναν *ορίζοντα κατανόησης* που χορηγεί και το νόημα αλλά και τη χάρη που μεταμορφώνει τη φλόγα σε δροσιά. Έχω την αίσθηση, διαβάζοντας τα κείμενα του Γιώργου Φραντζολά, ότι και ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης κι ο Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης με το έργο τους μας έδειξαν τη μυστική διεργασία που μεταμορφώνει τη

φλόγα σε δροσιά. Μας έδειξαν *το καμίνι που δροσίζει*. Και μας το έδειξαν αυτό έχοντας ως αφετηρία τα πράγματα του κόσμου τούτου, γιατί σ' αυτά συνάντησαν την ομορφιά.

Η συνάντηση με την ομορφιά

«*Προσεύχομαι στα πράγματα για να με δώκουν ζωή*»¹⁰. Αυτή η φράση από τη συνέντευξη του Πεντζίκη επαναφέρει το στοχασμό μας στην αρχή του κύκλου κατανόησης της αυθεντικής ύπαρξης. Δείξαμε πιο πάνω ότι *ριγμένοι* καθώς είμαστε σ' αυτόν τον κόσμο είμαστε αναγκασμένοι, βιώνοντας την *αναυθεντικότητα* της ύπαρξης, να αναζητήσουμε την έξοδο στην *αυθεντική ύπαρξη*, την *αληθινή ζωή*. Η σκέψη μας πρέπει να βαδίζει *πάλι* στον ίδιο κύκλο κατανόησης, ακολουθώντας αυτή τη φορά τα πράγματα του κόσμου. Και ο Παπαδιαμάντης κι ο Πεντζίκης, όπως δείχνει στα κείμενά του ο Γιώργος Φραντζολάς, περιέβαλαν με *αγάπη* τα πράγματα του κόσμου τούτου. Έστρεψαν το βλέμμα τους σ' αυτά μ' έναν ασυνήθιστο τρόπο, προκειμένου αυτά τα ίδια τα πράγματα να αποτελέσουν την αφετηρία για την αναζήτηση της *αληθινής ζωής*. Τα πράγματα έτσι αποκτούν *νόημα*. Η *αποκάλυψη* του κόσμου των πραγμάτων θα είναι το αρχιμήδειο σημείο στήριξης για την αναζήτηση της αληθινής ζωής. Και *πάλι*, φυσικά, να θυμίσουμε ότι αυτή η αποκάλυψη συντελείται μέσα στον *ορίζοντα κατανόησης* του ορθόδοξου βιώματος.

Η αυθεντική συνάντηση με τα πράγματα είναι μια συγκλονιστική εμπειρία. Αυτό φαίνεται στις περιγραφές του Παπαδιαμάντη και του Πεντζίκη, είτε αυτές αναφέρονται στο φυσικό κόσμο είτε στα έργα των ανθρώπων. Αυθεντική συνάντηση με τα πράγματα δεν σημαίνει το να βλέπουμε τα πράγματα ως απλά *παρευρισκόμενα όντα* και να τα προσπερνούμε ως αδιάφορα και συνηθισμένα. Η αυθεντική συνάντηση με τα πράγματα είναι μια σχέση ενδιαφέροντος. Τα πράγματα του κόσμου μας είναι το αλφαβητάρι μας, οι οδοδείκτες μας. Συλλαβίζοντάς τα βρίσκουμε το δρόμο για την αυθεντική ύπαρξη. Κρατώντας τις αισθήσεις προσηλωμένες σ' αυτά και απομακρύνοντας το συναισθηματισμό που προκαλεί ταραχή στην ψυχή, μας αποκαλύπτεται στη σχέση μας αυτή ο κόσμος των πραγμάτων ως ένας κόσμος πλήρης νοήματος. Ενός νοήματος που δίνει ζωή. «*Προσεύχομαι στα πράγματα για να με δώκουν ζωή*», όπως λέει κι ο Πεντζίκης. Αυτό μας θυμίζει και ο Χέλντερλιν, με γνωστές τις χριστιανικές αναφορές του, όταν βάζει στα χείλη του Σωκράτη το στίχο:

¹⁰ Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη, «Προσεύχομαι στα πράγματα για να με δώκουν ζωή», περιοδικό *Τέταρτο*, Ιούνιος 1985.

«Όποιος το πιο βαθύ στοχάστηκε, ό,τι πιο ζωντανό 'ναι αγαπά.»¹¹. Ακόμη και η κατεξοχήν αρχετυπική μορφή του στοχαστή Σωκράτη, στο αποσπασματικό αυτό ποίημα «*Σωκράτης και Αλκιβιάδης*», νιώθει την ανάγκη να βρει την ανάπαυση στην ομορφιά του ζωντανού κόσμου κι όχι στη σκέψη ή τις ιδέες.

Στα πράγματα του κόσμου της φύσης και στα έργα των ανθρώπων διακρίνουν Παπαδιαμάντης και Πεντζίκης έναν εσωτερικό ρυθμό, μια αφανή αρμονία, στην οποία μετέχει και ο άνθρωπος, αν φυσικά μάθει να ακούει το λόγο αυτών των πραγμάτων πέρα και μακριά από κάθε ηθικολογία, ιδεολογήματα και προσποίηση. Η ρυθμική επανάληψη στον κόσμο της φύσης, ακόμη και η προκλητική αταξία και η ατέλεια που παρατηρείται στο κόσμο της ανθρώπινης δημιουργίας, αυτά είναι που ανοίγουν το βλέμμα που ξέρει να τα αγκαλιάζει σε μια άλλη θέαση του κόσμου και της ανθρώπινης ύπαρξης εντός αυτού του κόσμου. Ο κόσμος των πραγμάτων δεν είναι τίποτε άλλο από *παραπομπή που δείχνει ένα άρρητο νόημα*. Αυτή η μουσική του κόσμου των πραγμάτων χρειάζεται όμως και το κατάλληλο αυτί για να την ακούσει.

Συγκλονιστική είναι η συνάντηση με την ομορφιά του κόσμου. Μας το θυμίζει αυτό ο Ρίλκε στην πρώτη ελεγεία του Ντουίνο:

*«Γιατί το Ωραίο δεν είναι τίποτε άλλο
παρά η μόλις που αντέχουμε Αρχή του Τρομερού
και το θαυμάζουμε τόσο, γιατί αυτό, ανέμελο, μήτε που νοιάζεται
να μας συντρίψει.»*¹²

*[Denn das schöne ist nichts
als des Schrecklichen Anfang, den wir
bewundern es so, weil es gelassen verschmäh't
uns zu zerstören...]*

Συγκλονιστική είναι η συνάντηση με την ομορφιά. Μας το θυμίζει αυτό κι ο Γιώργος Φραντζολάς στους στίχους από το ανέκδοτο τραγούδι του «*Φιλί της τριανταφυλλιάς*». Αντιγράφων τρεις στροφές από το αγαπημένο μου αυτό τραγούδι:

¹¹Ο στίχος αυτός του Χέλντερλιν από το ποίημα «*Σωκράτης και Αλκιβιάδης*»: «*Wer das tiefste gedacht, liebt das Lebendigste...*». Βλ. Friedrich Hölderlin, *Gedichte 1784-1800*, "Sokrates und Alcibiades". Ελληνική μετάφραση Άρη Δικταίου, Φρήντριχ Χέλντερλιν, *Πάτμος και 30 άλλα ποιήματα*, Αθήνα 1994, εκδ. Αιγόκερως, σ. 59.

¹² Rilke, *Οι Ελεγείες του Ντουίνο*, μτφ. Δ. Γκότση, εκδ. Γέφυρες, σ. 27.

*Σ' ένα κλωνί της ροδωνιάς
 Φιλί της τριανταφυλλιάς
 Σ' ένα αγκαθάκι μπλέχτηκα
 Και κοίτα πώς μπερδεύτηκα*

*Ψηλά με στέλνει και μακριά
 Είναι φωνή από βαθιά
 Στα μάτια είναι χαλασμός
 Και κάθε μέρα παιδεμός*

*Μέσα στα χείλη δε χωρά
 Είναι κραυγή στην ερημιά
 Γιατί δε γίνεται αλλιώς
 Όταν παλεύεις με το φως*

Συγκλονιστική η συνάντηση με την ομορφιά του κόσμου. Η αφορμή μπορεί να φαίνεται ασήμαντη, ένα *τίποτε*, ένα *αγκαθάκι* τριανταφυλλιάς, όμως... Όμως από αυτό το *τίποτε* αρχίζουν όλα όσα ενδιαφέρουν μια αυθεντική ύπαρξη. Από αυτό το *τίποτε* αρχίζει ο δρόμος που μας στέλνει *ψηλά* και *μακριά*. «*Γιατί δε γίνεται αλλιώς / όταν παλεύεις με το φως*». Και η συνάντηση με την ομορφιά, οδυνηρή και λυτρωτική συνάμα, οδηγεί στο φως. Το ξέρουν αυτό όσοι αναμετριούνται μαζί της.

Και ο Παπαδιαμάντης και ο Πεντζίκης αναμετριούνται με την ομορφιά του κόσμου, όπως μας δείχνει κι ο Γιώργος Φραντζολάς στα αποσπάσματα από το έργο τους που εύστοχα επιλέγει. Παραπέμπω χάριν παραδείγματος στα αποσπάσματα από τα διηγήματα του Παπαδιαμάντη *Λαμπριάτικος Ψάλτης* και *Υπό την Βασιλικήν Δρυν*, που θα συναντήσετε παρακάτω στα κείμενα «*Φωνή αύρας λεπτής*» και το «*Καμίνι που δροσίζει*» αντίστοιχα. Η περιγραφή του δειλινού στο *Λαμπριάτικο Ψάλτη* μας μεταφέρει τη συγκλονιστική εμπειρία που βιώνει ο Παπαδιαμάντης μπροστά στο *δεινόν* (τρομερό – θαυμαστό - ανοίκειο) αυτό θέαμα της ομορφιάς του ήλιου που δύει. Αλλά και στο διήγημά του *Υπό την Βασιλικήν Δρυν* η αισθησιακή περιγραφή του δέντρου ως ποθητής γυναίκας αποκαλύπτει πόσο ανυπεράσπιστος ένιωθε αυτός μπροστά στην ομορφιά του κόσμου. Αντιγράφω μερικούς στίχους από το όνειρο του αφηγητή Παπαδιαμάντη: «*Μου εφάνη ότι το δέντρον –έσωζον καθ' ύπνον την έννοιαν του δέντρου- μικρόν κατά μικρόν μετέβαλλεν όψιν, είδος και μορφήν. Είς μίαν στιγμήν η ρίζα του μου εφάνη ως δύο ωραίαι εύτορνοι κνήμαι, κολλημέναι η μία επάνω εις την*

άλλην, εἶτα κατ' ὀλίγον ἐξεκόλλησαν κι ἐχωρίσθησαν εἰς δύο ἡ κορμός μου ἐφάνη ὅτι διεπλάσσετο και ἐμορφούτο εἰς οσφύν, εἰς κοιλίαν και στέρνον, με δύο κόλπους γλαφυρούς, προέχοντας ἡ οἱ δύο παμμέγιστοι κλάδοι μου ἐφάνησαν ὡς δύο βραχίονες, χεῖρες ορεγόμεναι εἰς τὸ ἄπειρον, εἶτα κατερχόμεναι συγκαταβατικῶς πρὸς τὴν γῆν, ἐφ' ἧς ἐγὼ ἐκείμην ἡ και τὸ βαθύφαιον, αειθαλές φύλλωμα, μου ἐφάνη ὡς κόμη πλουσία κόρης, ἀναδεδημένη πρὸς τ' ἄνω, εἶτα λυομένη, κυματίζουσα, χαλαρομένη πρὸς τὰ κάτω... Ἐξύπνησα ἐντρομος, κι ἐφυγον....» .

«Ἐξύπνησα ἐντρομος, κι ἐφυγον....» Ἡ συνάντηση με τὴν ομορφιά εἶναι κάτι τρομερό. Ὁ Παπαδιαμάντης τὸ ξέρει καλά αὐτό, ὅπως κι ὁ Πεντζίκης ἄλλωστε. «...τὸ Ωραῖο δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο / παρά ἡ μόλις που ἀντέχουμε Ἀρχὴ τοῦ Τρομεροῦ...», ὁμολογεῖ και ὁ Ρίλκε. Και αὐτὴ ἡ ἐκθεση στο δεινόν τῆς ομορφιάς ἀπειλεῖ να μας συντριψεῖ. Ὅμως *συντριβὴ* δὲν σημαίνει ἐδῶ τὴν ἐκμηδένιση. *Συντριβὴ* δὲν σημαίνει ἐδῶ τὸ θάνατο. Ἡ *συντριβὴ* ἀνοίγει τὸ βλέμμα σε κάτι Ἄλλο. Σε κάτι Ἄλλο που μεταμορφώνει τὴν ὑπαρξή. Ἡ *συντριβὴ* γιὰ ἓνα χριστιανό που βιώνει τὸ θάνατο και τὴν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ ὁδηγεῖ στη μεταμόρφωση και ἔχει ἀναγωγικό χαρακτήρα. Ἄγει ἄνω. Αὐτό σημαίνει ἄλλωστε «*μεταμόρφωση*». Ἡ *συντριβὴ* ἐνώπιον τῆς ομορφιάς τοῦ κόσμου τούτου – *συντριβὴ* που βιώνεται μέσα στον *ορίζοντα κατανόησης* τῆς Ὀρθοδοξίας – εἶναι ἡ προϋπόθεση τῆς μεταμόρφωσης. Αὐτό τὸ αἶσθημα ἀποκομίζω, διαβάζοντας τὰ κείμενα τοῦ Γιώργου Φραντζολά γιὰ τὴν ἀναμέτρηση τοῦ Παπαδιαμάντη και τοῦ Πεντζίκη με τὴν ομορφιά τοῦ κόσμου. Ἀς συγχωρηθεῖ ἡ μωρία μου γιὰ τὴν ἀνάγνωση αὐτῆ. Ἀλλά αὐτὴ τὴ μωρία τὴ στηρίζει ἡ πίστη μου στὴν ομορφιά.

Μιλώντας γιὰ τὴν ομορφιά τῶν πραγμάτων αὐτοῦ τοῦ κόσμου και τὸν ἀναγωγικό τῆς χαρακτήρα ἐπιστρέψαμε στὶς ἐλληνικὲς *ἀπαρχές*, στὸν Πλάτωνα. Ἡ μετάβαση ὅμως δὲν γίνεται ἀπευθείας ἀλλά μέσα ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῆς Ὀρθόδοξης Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Αὐτό δὲν πρέπει να τὸ ξεχνάμε, ὅταν μιλοῦμε γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη και τὸν Πεντζίκη. Στὸ πλατωνικό *Συμπόσιο* και τὸν *Φαῖδρο* ὁ *ἔρως* ὁδηγεῖ τὸ βλέμμα τοῦ φιλοσόφου ἀπὸ τὴν ομορφιά τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου στὴν ἀλήθεια τοῦ πνευματικοῦ. *Ἀναγωγικός* ὁ *ἔρως* λοιπὸν στὸν Πλάτωνα, ὅπως ἄλλωστε ἀναγωγικὴ εἶναι και ἡ ομορφιά τῶν πραγμάτων στὸν Παπαδιαμάντη και τὸν Πεντζίκη. Γι' αὐτοὺς ἀναγωγικὴ εἶναι ἡ ομορφιά τῶν πραγμάτων, ἀφοῦ ἔχει προηγηθεῖ ἡ *κάθαρση* τῶν αἰσθήσεων. *Κάθαρση* τῶν αἰσθήσεων σημαίνει λειτουργία τῶν αἰσθήσεων μέσα στον *ορίζοντα κατανόησης* τῆς Ὀρθοδοξίας. «*Καθαρθῶμεν τὰς*

αἰσθήσεις καὶ ὀψόμεθα...», όπως προτρέπει ο Άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός. Κι αυτό το γνωρίζουν καλά και ο Παπαδιαμάντης κι ο Πεντζίκης.

Επίλογος

Η *μωρία του ερωτάν* και η *απιστία* ως δυνατότητα εκ νέου ανακάλυψης της πίστης οδήγησε σ' αυτήν την αναγνωστική περιπέτεια. Ο Παπαδιαμάντης δεν είναι «κοσμοκαλόγερος», όπως τον αποκαλούν συνήθως, αλλά κι ο Πεντζίκης δεν είναι «τρελάκιας» κι ας το προσυπογράφει κι ο ίδιος¹³. Και ο Παπαδιαμάντης κι ο Πεντζίκης με το έργο τους – ιδιόρρυθμο όπως και η ζωή τους – δείχνουν τι σημαίνει αυθεντική ύπαρξη μέσα στον *ορίζοντα κατανόησης* του ορθόδοξου βιώματος.

Ξάνθη, 19 Φεβρουαρίου 2010

Δημήτρης Βλάχος

Φιλολόγος

MSc Ιστορίας Χωρών Χερσονήσου του Αίμου

Ενδεικτική βιβλιογραφία

Δεν ήθελα να φορτώσω το κείμενο με πολλές υποσημειώσεις. Δεν θα ταίριαζαν άλλωστε και με το ύφος αυτού του βιβλίου. Ωστόσο, για τον αναγνώστη που θα ήθελε να συνεχίσει το διάλογο με τα κείμενα, παραθέτω κάποια βιβλιογραφία, που δεν φιλοδοξεί να είναι εξαντλητική, είναι όμως ενδεικτική της δικής μου ανάγνωσης.

Μάρτιν Χάιντεγκερ, *Είναι και Χρόνος*, πρόλογος-μετάφραση-σχόλια Γιάννη Τζαβάρα, τόμοι Α' και Β', εκδόσεις «Δωδώνη», Αθήνα 1978.

Μάρτιν Χάιντεγκερ, *Εισαγωγή στη Μεταφυσική*, εισαγωγή-μετάφραση-επιλεγόμενα Χρήστου Μαλεβίτση, εκδ. Δωδώνη, 1990.

¹³ Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης, *Ομιλήματα*, Εκδόσεις των Φίλων, 1972, σελ. 160

Martin Heidegger, *Επιστολή για τον Ανθρωπισμό*, μετάφραση-εισαγωγή: Γ. Ξηροπαΐδης, εκδόσεις Ροές- Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2000².

Martin Heidegger, *Τι είναι μεταφυσική; Προλεγόμενα – μετάφραση - σχόλια Π.Κ. Θανασάς*, εκδόσεις Πατάκη, 2004³.

Martin Heidegger, *Κτίζειν, Κατοικείν, Σκέπτεσθαι*, εισαγωγή – μετάφραση: Γιώργος Ξηροπαΐδης, εκδόσεις Πλέθρον, 2008.

Martin Heidegger, «...Ποιητικά κατοικεί ο άνθρωπος...», εισαγωγή: Γιώργος Ξηροπαΐδης – μετάφραση : Ιωάννα Αβραμίδου, εκδόσεις Πλέθρον, 2008.

Martin Heidegger, *Λόγος – Μοίρα – Αλήθεια / Ηράκλειτος - Παρμενίδης*, εισαγωγή: Π. Θανασάς - μετάφραση: Ι. Αβραμίδου - επιμέλεια: Γ. Ξηροπαΐδης, εκδόσεις Πλέθρον, 2008.

Μάρτιν Χάιντεγκερ, *Η προέλευση του έργου τέχνης*, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Γιάννη Τζαβάρα, εκδόσεις Δωδώνη 1986.

George Steiner, *Χάιντεγκερ*, μετάφραση Ασημίνα Καραβαντά – επιμέλεια Γκόλφω Μαγγίνη, εκδόσεις Πατάκη, 2000.

Αλέξανδρος Νεχαμάς, *Νίτσε: η ζωή σαν λογοτεχνία*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002.

Pierre Klossowski, *Κείμενα για τον Νίτσε*, εκδ. ποταμός, Αθήνα 2003.

Gilles Deleuze, *Ο Νίτσε και η φιλοσοφία*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2002.

Michel Foucault, *Τρία κείμενα για τον Νίτσε*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2003.

Josef Simon, «Καθορισμός και ερμηνεία στη φιλοσοφία του Nietzsche» στο: *Η αλήθεια και η ερμηνεία*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991.

Δημήτρη Ν. Λαμπρέλλη, *Nietzsche, Φιλόσοφος της πολλαπλότητας και της μάσκας*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα – Γιάννινα 1988.

Παναγιώτης Δόικος, *Ο «Θάνατος του Θεού» και ο μεταφυσικός άνθρωπος*, εκδόσεις Ίνδικτος 2008.

Δημήτρη Βλάχου, *Συναντήσεις : Σεφέρης – Νίτσε – Χάιντεγκερ* , πρόλογος Παναγιώτη Δόικου, εκδ. Σπανίδα, 2010.

Δημήτρη Βλάχου, «Η νεοελληνική ταυτότητα μεταξύ αισθητικής και ιδεολογίας», *Ίνδικτος* , τεύχος 16, Μάιος 2002, σσ. 131-169